

Modestia, Moderatio, Mediocritas

De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat
(1670-1840)

Joris van Eijnatten

Summary

Charity and peace for all mankind are usually ranged among the characteristic aspects of the message put forward in the sacred texts on which the Christian religion is based. Yet in the early modern period, the official interpreters of these texts were often associated with exactly the opposite – with what was at the time called *odium theologicum* or theological hatred. The expression seems a contradiction in terms, and drawing attention to such contradictions was a major theme of early modern anticlericalism. What, however, did the theologians have to say for themselves? How did they resolve the contradiction between the call for universal peace that the Scriptures enjoined upon them to explain and what they themselves actually did in the social, ecclesiastical, and intellectual arena? This essay is concerned, first, with the way Dutch Protestant theologians rationalized their quarrels, but also, second, with how the recoil from early modern disputatiousness contributed to an evolving culture of self-conscious mediocrity—a culture in which ‘mediocre’ and ‘middling’ eventually became high compliments. The larger question raised here is whether moderation, the avoidance of extremes and contentious claims, has an intrinsic relation to what today we mean by ‘mediocrity’.

Aankondiging

In de vroegmoderne tijd duikt regelmatig de opvatting op, dat geestelijken, in het bijzonder de confessionele verdedigers van staats- of publieke kerken, vaak een onhebbelijke voorliefde tonen voor tweedracht en twist. Hoe is de geestelijkheid tussen 1670 en 1840 zélf omgegaan met de tegenstelling tussen enerzijds de roep om universele vrede waartoe in de Schrift wordt aangedrongen en anderzijds haar feitelijk handelen op het sociale en intellectuele schouwtoneel? In deze bijdrage wordt een blik geworpen op het streven van de Nederlandse protestantse geestelijkheid naar rationalisering van het publieke debat.

Modestia, Moderatio, Mediocritas

De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat
(1670-1840)

Joris van Eijnatten

Inleiding

Liefde en vrede – *caritas* en *pax* – gelden in de sacrale teksten waarop het christelijk geloof is gebaseerd als kernbegrippen. Toch werden de officiële uitleggers van deze teksten in de vroegmoderne tijd vaak in verband gebracht met precies het tegenovergestelde, met vijandigheid, obstructie, afgunst, kort gezegd met wat destijds wel het *odium theologicum* (de theologische vijandschap) werd genoemd. Het smaadwoord was niet alleen geliefd onder tegenstanders van een al te grote maatschappelijke invloed van de geestelijkheid, maar ook onder vertegenwoordigers van onderdrukte religieuze minderheden en zelfs onder collega-theologen van afwijkende religieuze snit. In de vroegmoderne en vaak ook de moderne historiografie duikt regelmatig de opvatting op, dat geestelijken, in het bijzonder de confessionele verdedigers van staats- of publieke kerken, vaak een onhebbelijke voorliefde toonden voor tweedracht en twist. Evenals de term *rabies theologorum* (de razernij der theologen) heeft de uitdrukking *odium theologicum* lang tot het verbale standaardarsenaal van antiklerikale critici behoord.¹

Hoe heeft de geestelijkheid zélf echter de tegenstelling gerationaliseerd tussen enerzijds de roep om universele vrede waartoe in de Schrift wordt aangedrongen en anderzijds haar feitelijk handelen op het sociale en intellectuele schouwtoneel? In deze bijdrage wordt in de eerste plaats nagegaan welke rationalisering theologen gaven voor hun schijnbare twistgierigheid. In de tweede plaats wordt gezien hoe de afkeer van het *odium theologicum* – ook onder theologen – heeft bijgedragen tot het ontstaan van een cultuur van zelfbewuste middelmatigheid, tot een cultuur waarin men uiteindelijk zelfs noties als ‘middelmatig’ en ‘gemiddeld’ positief is gaan waarderen. De grotere vraag die hier wordt opgeworpen is of ‘gematigdheid’, opgevat als het vermijden van extreme handelingen en omstreden uitspraken in de publieke sfeer, intrinsiek en dus noodzakelijk in verband staat met wat we tegenwoordig onder ‘middelmatigheid’ verstaan.

Deze probleemstelling wordt toegespitst op de protestantse geestelijkheid in de noordelijke Nederlanden in de periode tussen 1670 en 1840. In de ‘lange’ achttiende eeuw voltrokken zich

in Nederland (zoals elders) belangrijke veranderingen in de manier waarop het publieke debat intellectueel werd gelegitimeerd. Hoewel in de decennia rond 1670 theologen zich de remonstrantse twisten uit het begin van de eeuw nog goed voor de geest konden halen, veroorzaakten minstens even gecompliceerde dogmatische discussies als dat over de predestinatie bijna weer een scheuring in de publieke kerk. Daar staat tegenover dat anderhalve eeuw later het merendeel van de godgeleerden dogmatische conflicten zoveel mogelijk uit de weg ging.

Deze verandering in het publieke debat voltrok zich in drie, deels overlappende fasen, respectievelijk 1670-1750, 1750-1800 en 1800-1840. De verschillende fasen laten zich door een *begriffsgeschichtliche* aanpak onderscheiden, dat wil zeggen door analyse van woordbetekenissen en het gebruik van woorden in verschillende talige en sociale contexten.² Betoogd wordt dat in elk van de drie fasen een andere vorm van ‘publieke sfeer’ centraal staat:³ een academisch, geestelijk en confessioneel publiek in de eerste fase, een breed, mondig en verlicht publiek in de tweede en een ‘nationaal’ publiek in de derde. Om inzicht te krijgen in het type argumentatie dat gebruikt werd om openbare discussies te legitimeren, is het nuttig om allereerst een typisch academische tekst over het *odium theologicum* nader te bekijken. Vervolgens zal een korte schets worden gegeven van de woordenschat die in deze en andere teksten werd gebruikt.

Een exemplarisch godgeleerde

De academische theoloog Herman Wits (1636-1708) werd gedurende de hele achttiende eeuw beschouwd als hét toonbeeld van theologische bescheidenheid. ‘Bedaardheid, vreedelievendheid en nederigheid bestuurden daarin zijnen mond en pen’, beweerde een geestelijk nazaat in 1795.⁴ Voor een deel had Wits deze reputatie te danken aan zijn diverse pogingen om te bemiddelen in theologische conflicten in binnen- en buitenland. Zijn persoonlijke motto was ‘eenheid in het noodzakelijke, vrijheid in het niet-noodzakelijke, en omzichtigheid en barmhartigheid in beide.’⁵ Door zijn bemiddelende standpunt in het conflict tussen voetianen en coccejanen heeft Wits belangrijke invloed uitgeoefend op ontwikkelingen in de theologie van de achttiende-eeuwse publieke kerk. Zelf een leerling van Voetius, ontwikkelde hij een theologisch systeem dat mede gebaseerd was op Coccejaanse opvattingen.⁶

Het is gezien deze achtergrond niet verwonderlijk dat Wits zijn Leidse inaugurele rede van 1696 de titel *Theologus modestus* meegaf.⁷ Een korte analyse van de inhoud van deze relatief

beknpte oratie laat zien wat een laat zeventiende-eeuwse godgeleerde verstond onder het begrip *modestia*, ‘bescheidenheid’. Bescheidenheid was volgens Wits namelijk niet alleen de deugd die het meest geschikt was voor theologen, maar ook de deugd die door hen het meest werd veronachtzaamd.

Bescheidenheid, zoals Wits het begrip definieerde, vloeit voort uit dát geestelijk evenwicht waardoor een persoon gematigd oordeelt over zichzelf en gunstig over anderen. Bij het nemen van beslissingen zal een ingetogen persoon altijd de aard en de gevolgen ervan in overweging nemen.⁸ Een bescheiden man bewondert noch verafschuwt zichzelf. Zonder naijver waardeert hij Gods gaven in anderen. Hij heeft geleerd zijn gevoelens in bedwang te houden en hierdoor zijn geest, zijn tong en zijn pen te beheersen. Hij is niet te zacht, niet te streng, doch plooibaar. Hij is zachtaardig maar niet timide, geduldig maar niet onverschillig, kordaat maar niet hoogmoedig, standvastig maar niet koppig.

Vervolgens toont Wits aan hoe een theoloog die zich de reputatie van bescheidenheid wil aanmeten, in de praktijk dient te leren, te doceren en te leven. Nu ligt het voor de hand (aldus Wits) dat hij die zelf niets geleerd heeft, anderen niets kan leren, en dat hij die geen nederigheid betracht, niets kan worden geleerd. Het aanvaarden van de eigen onwetendheid is dus een eerste stap naar het verwerven van échte wijsheid. Wie van mening is ‘dat hij wijs is in deze wereld, die worde dwaas, opdat hij wijs moge worden,’ stelt Paulus (1 Cor. 3:18). De bescheiden theoloog moet zijn geest bevrijden van alle vooroordelen en het gezag van de goddelijke openbaring aanvaarden, zelfs wanneer deze de menselijke geest te boven gaat. *Ubi mirari, non rimari, sapientia summa est*: te weten wanneer men zich moet verwonderen en niet moet onderzoeken, is de hoogste wijsheid.

In zijn rol van leraar moet de bescheiden godgeleerde in het oog houden dat hij slechts een interpreter is, die niets mag toevoegen aan of weglaten van datgene wat geopenbaard is. Om met opzet de eenvoudige boodschap van de Schrift te verdraaien en zo afbreuk te doen aan het buitengewone, het wonderbaarlijke en het opmerkelijke ervan, is erger dan onbescheidenheid. Zoiets komt neer op onbeschaamdheid, laster en goddeloosheid. Anderzijds hoeft de bescheiden theoloog niet zomaar alles te accepteren wat zijn voorgangers hebben beweerd. Niets is méér in strijd met de aard van het christendom of de vrijheid van het Nieuwe Testament, dan dat een enkele schriftgeleerde zijn broeders zijn eigen uitleg van de heilige teksten zou opleggen. Hoe geleerd wij ook mogen zijn, wij zijn allen broeders, liggend aan de voet van dezelfde Meester. Een ieder die zichzelf de geestelijke macht over zijn medeleerlingen aanmatigt, overtreedt één van de fundamentele regels van de scholen van het

christendom. Een ‘bescheiden theoloog dringt zijn eigen ideeën niet met hartstocht op aan een ander, noch verdraagt hij in angst en onwetendheid de ideeën die hem door anderen worden opgelegd.’ Over het Woord van God dient in bedaarde en eenvoudige termen te worden gesproken, zelfs wanneer het tegen dwalenden verdedigd wordt. Wits veroordeelt de vroegere en nieuwere godgeleerden die zo vaak hun tegenstanders met scheldwoorden (‘honden’, ‘varkens’, ‘windbuilen’, enzovoorts) hebben gekastijd. Hij wijst er zijn luisteraars met klem op dat de hemelse wijsheid zuiver, vreedzaam, gezeglijk, ongeveinsd, vol van barmhartigheid en van goede vruchten, en vrij van partijdigheid is (Jak. 3:17).

Wits wijst op het belang dat theologen zich in het dagelijks leven aan dergelijke principes houden, zonder aan partijzucht toe te geven. Hij eindigt met een lofzang op *modestia*. Wat, vraagt hij zich af, zal de menselijke geest doen neigen tot gehoorzaamheid aan God? Bescheidenheid. Wat zal hem afhouden van roekeloosheid jegens geheimenissen, wat zal hem helpen anderen van de waarheid te overtuigen? Bescheidenheid. Wat zal ruzies kunnen voorkomen, nutteloze controverses die zo vaak onrust veroorzaken beëindigen, en de deling in kerk en school opheffen? Bescheidenheid. Wat zal mensen samenbrengen in een heilig en onverbreekbaar verbond van vrede en vriendschap? Bescheidenheid, de koningin der deugden.

Zoals de biografie van Wits opmerkt, was de rede *Theologus modestus* (indertijd door het gehoor met luid applaus beloond) grotendeels een afgeleide van een rede die hij meer dan twee decennia eerder had gehouden aan de universiteit te Franeker.⁹ In deze eerdere rede, *De vero theologo* (1675), had Wits ook al zijn visie op de morele en intellectuele behoeften van de theoloog uiteengezet. Hij stelde toen dat een vrome godgeleerde zich in zijn studie, zijn onderricht en zijn handelen nauw bij de heilige Schriften dient aan te sluiten. In de latere rede benadrukte Wits op een gelijksoortige manier trouw aan de Schrift, zij het dat nu de nadruk van vroomheid naar bescheidenheid was verschoven.

Een opmerking over woordenschat

In *Theologus modestus* bracht Wits bescheidenheid rechtstreeks in verband met zowel matiging (beheersing van de emoties) als bemiddeling (onpartijdigheid). Om de ontwikkelingen in het achttiende-eeuwse theologische discours over conflictbeheersing te kunnen traceren, is het wellicht nuttig een blik te werpen op de geschiedenis van dergelijke begrippen. In deze paragraaf passeren kort de bescheidenheid, de gematigdheid en de middelmaat de revue.

De term moderatie (afgeleid van het Latijnse *moderatio* dan wel het Franse *modération*) mag tegenwoordig een ouderwetse klank hebben, in de zestiende en zeventiende eeuw was hij alomtegenwoordig. Taalkundigen halen nog altijd het voorbeeld aan van de zestiende-eeuwse woordspeling op de loze belofte van Filips II aangaande de Nederlandse ketters: het beleid van de koning werd beschouwd als ‘mooderatie’ in plaats van moderatie.¹⁰ Het bijvoegelijk naamwoord *moderaat* was niet minder algemeen, en werd ook wel toegepast op theologen.¹¹ Zowel zij die in de vroege zeventiende-eeuwse conflicten over het arminianisme de extremen vermeden als zij die een middenpositie innamen in de Nationale Conventie van 1796 stonden bekend als ‘moderaten’.¹² Politieke schrijvers prezen dikwijls die republikeinse regeringsvorm die de uitoefening van ‘voorsigtige gemaetigheid’ in de hand werkte, resulterend in een harmonisch politiek systeem gebaseerd op vriendschap, redelijkheid, wederzijdse toegeeflijkheid en overtuigingskracht.¹³

In de loop van de periode werd de term moderatie overvleugeld door woorden met een vergelijkbare betekenis, maar van Germaanse in plaats van Latijnse of Romaanse origine. Net als moderatie, verwees ‘gemaetigheid’ naar het vermogen de emoties te beheersen, naar een bescheiden en gedisciplineerd spreken en handelen. Gegeven de protestantse nadruk op het geschreven woord, zal de gemiddelde zeventiende- en achttiende-eeuwer met deze term vertrouwd zijn geraakt door de Statenvertaling van 1637, waarin ter aanduiding van het Griekse woord *sophronismos* (2 Tim 1:7) gekozen werd voor gemaetigheid in plaats van moderatie.¹⁴ De keuze van de vertalers hing waarschijnlijk samen met het gebruik van de term gemaetigheid in de medische wereld. De Statenvertalers legden in hun marginale commentaar uit dat gemaetigheid verwijst naar een ‘gemaetight ofte gesont verstant’, die ‘by de kloeckmoedigheyt moet gevoeght worden, op dat deselve niet in roeckeloosheyt, tieren, rasen ende onbescheydenheyt en verandere.’¹⁵ In de zeventiende eeuw werd gemaetigheid gebezigd als synoniem van *temperatura* of *temperamentum*, het volgens de traditionele galenische geneeskunde juist uitgebalanceerde mengsel van lichaamsvochten. Deze medische achtergrond komt duidelijk naar voren in het gebruik van het woord *temperantia* in een zeventiende-eeuws theologisch proefschrift over misbruik van voedsel.¹⁶

Na verloop van tijd werden ‘gemaetigheid’ en ‘gemaetight’ niet langer in verband gebracht met de lichaamsvochten maar slechts nog met de daarbij veronderstelde morele boodschap. Een gemaetight persoon rationaliseert, handelt weloverwogen en bevat de ware betekenis van nederigheid; hij ontwijkt extreme situaties en bewandelt altijd de middenweg.¹⁷ Dit brengt ons bij de middelmaat, letterlijk ‘de maat van het midden’. De term werd gewoonlijk gebruikt om

het door Aristoteles ontwikkelde en door Horatius bezongen begrip van de *aurea mediocritas* of gulden middelmaat in het Nederlands weer te geven. Diverse uitdrukkingen illustreren de populariteit van de gulden middelmaat in de zeventiende eeuw: ‘middel-maet staet, on-maet vergaet’, ‘noch te weynigh, noch te veel, middel-maet is ’t beste deel’, ‘best dueren matelycke dingen’.¹⁸

Een verwante term is middelmatigheid, die eigenschap van mensen die zich door de gulden middelmaat laten leiden. De oorspronkelijke Latijnse betekenis van het woord *mediocritas* zou op zichzelf positief opgevat kunnen worden, namelijk als een toestand waarin extremen worden vermeden. Deze betekenis van middelmatigheid is thans echter verouderd; de term refereert zonder meer aan een tweederangstoestand. Overigens bestaat er nog een andere betekenis van middelmatigheid die niet in de woordenboeken voorkomt, maar die wel goed aangeeft hoezeer *mediocritas* in het verlengde van *modestia* stond. In 1779 publiceerde een theoloog een verhandeling ‘Over den titel der Grieksche geestelijkheid: Uwe middelmaatigheid’. Die titel, merkte de godgeleerde in kwestie op, diende een besef van nederigheid op te roepen. Maar, zo ging hij verder, Griekse patriarchen zijn in het algemeen niet erg bescheiden, aangezien zij zichzelf ook aanduiden als ‘de heiligste’ en ‘de geleerdste’, terwijl zowel hun vroomheid als hun geleerdheid tamelijk middelmatig is.¹⁹

Het woord bescheidenheid tenslotte is verbonden met zowel gematigdheid als de middelmaat. Het Latijnse woord *modestia* werd doorgaans vertaald als bescheidenheid, die karaktereigenschap die maakt dat men bescheiden of nederig is.²⁰ Terwijl in de zestiende en zeventiende eeuw bescheidenheid letterlijk moderatie kon betekenen, werd het woord gewoonlijk gebruikt in de zin van ‘afwezigheid van hoogmoed’. Een bescheiden persoon is niet aanmatigend, stelt geen onmatige eisen. Zo is de cirkel rond: van *moderatio* via *mediocritas* en *modestia* terug naar *moderatio*. Het spreekt voor zich dat deze begrippen met andere in verband stonden. Vroeg-moderne teksten maken regelmatig gebruik van een woordgroep die wellicht het beste kan worden samengebracht onder het hoofd ‘voorzichtigheid’ of *prudentia*. Hieronder vallen, om maar enkele te noemen, woorden als wijsheid, beleid, welberadenheid, bedachtzaamheid, bezonnenheid en inzicht. Zulke woorden verwijzen over het algemeen naar het vermogen om te handelen met inzicht in de mogelijke gevolgen van een beslissing, om een gewenst doel te bereiken zonder daarbij onnodige risico’s te lopen.²¹

Het (al dan niet door theologen gebezigde) vroegmoderne vocabulaire over conflictbeheersing hing nauw samen met de trits *modestia*, *moderatio* en *mediocritas*.

Ofschoon dit drietal gedurende de hele hier behandelde periode wordt teruggevonden, toonden godgeleerden van de eerste fase (1670-1750) een uitgesproken voorkeur voor bescheidenheid, die van de tweede fase (1750-1800) voor gematigdheid, en die van de derde fase (1800-1840) voor de middelmaat.

Modestia: morele conflictbeheersing

Aldus gewapend met een rijk woordenschat, wijdden godgeleerden zich aan de oplossing van theologische controversen. Die waren er genoeg, al was het alleen in de perceptie van de omstanders. Vanaf het moment dat de humanisten van de Renaissance de scholastici veroordeelden voor hun ruzies over vermeende duistere filosofische kwesties, stonden ook theologische conflicten in een kwade reuk. Toch ontkenden zelfs de humanisten niet het belang of het nut van geschillen. Zij wezen slechts die geschillen af die louter uit twistzucht leken voort te komen, en laakten de uitwassen die sommige meningsverschillen veroorzaakten. In feite was in het vroegmoderne intellectuele leven de controverse een *sine qua non*. In de zeventiende eeuw had het debat zich stevig verankerd in het academische curriculum. Van professoren werd verwacht dat zij disputaties voorzaten waarin studenten leerden hun stellingen te verdedigen en bezwaren ertegen te weerleggen. Van de deelnemers werd op hun beurt verwacht dat zij zich aan een ethische code hielden. Studenten dienden zich bovenal bescheiden op te stellen.

In praktisch alle *rationes studiorum* – richtlijnen voor academische studenten – die tussen 1670 en 1840 verschenen, behoorde bescheidenheid tot de voornaamste aanbevolen deugden. Een erkend expert in de polemische theologie noemde drie vereisten waaraan theologiestudenten naar zijn mening dienden te voldoen, namelijk rechtschapenheid (*probitas*), ijver (*diligentia*) en bescheidenheid (*modestia*). Een geleerde maar vermetele jongeman, betoogde hij, is niet beter dan een mooie maar onzedige vrouw. En wat voor een student bescheidenheid moet zijn, is voor de ervaren godgeleerde voorzichtigheid (*prudentia*).²² Etienne Gaussens *De studii theologici* (waarschijnlijk een van de meest gelezen protestantse *rationes studiorum* in Europa) bevat eveneens een lijst van de zedelijke eigenschappen van goede theologiestudenten. De meest noodzakelijke deugden waren volgens Gaussen nederigheid (*humilitas*) en bescheidenheid (*modestia*).²³ Weer een andere vooraanstaande theoloog meende dat een goede theoloog vroom, verstandig en bescheiden is.²⁴ In 1836 gaf Johannes Clarisse, schrijver van de laatste traditionele *ratio studiorum* in Nederland, nog steeds hetzelfde advies: het siert de theoloog in spe bescheiden, vredelievend,

ernstig, beheerst, onverstoort en voorzichtig te zijn.²⁵ Dergelijke voor godgeleerden-in-opleiding bestemde voorschriften betekenden uiteraard niet dat studenten inderdaad vreedzaam van aard waren en met de vereiste bescheidenheid het openbare debat aangingen. In 1661, tijdens de disputen over het cartesianisme, zag het bestuur van de Utrechtse universiteit zich genoodzaakt het stadsbestuur te vragen een hek rond de zetel van de disputant aan te brengen, opdat de opposenten hem niet te lijf konden gaan.²⁶

De zeventiende-eeuwse theologische faculteit hield zich niet in de eerste plaats bezig met kennisvergaring door onderzoek en publicatie. Zij richtte zich primair op het opleiden van de elite en op het handhaven van de sociaal-religieuze orde door de reproductie van overgeleverde kennis. Het publiek dat gevolg diende te geven aan de code van bescheidenheid bestond in de eerste plaats uit een academisch publiek, zowel studenten als professoren (die gewoonlijk de disputen van hun studenten gebruikten om hun eigen controversiële ideeën naar buiten te brengen). Een tweede publiek dat zich idealiter de morele code eigen diende te maken was het kerkelijke publiek: iedereen, van ouderling tot voorganger, die een functie vervulde binnen de kerk. Vanuit een derde, nog breder perspectief bezien, was het bescheidenheidsdiscours van toepassing op wat we een ‘confessionele publiek sfeer’ kunnen noemen. Evenals elke andere gevestigde kerk, maakte de Nederlandse publieke kerk in nauwe samenwerking met de politieke machthebbers gebruik van een heel scala aan controle- en verdedigingsmechanismen, uiteenlopend van theologische faculteit en kerkenraad tot commissarissen-politiek, om de waarheid publiekelijk in stand te houden en te beveiligen. De confessionele publieke sfeer trachtte zich in tijd en ruimte uit te breiden door binnen het publieke domein ketterijen en andere sociaal-religieuze afwijkingen te beheersen, te onderdrukken of uit te roeien. Dit publieke domein werd bepaald door officieel aanvaarde religieuze voorschriften en beheerst door een door de politieke macht ondersteunde geestelijke stand.²⁷ Bescheidenheid omwille van conflictbeheersing hing daardoor inherent samen met de handhaving van rechtzinnigheid.

De remonstranten of arminianen – sinds de negentiende eeuw consequent door kerkhistorici beschouwd als de belangrijkste apologeten voor de theologische gematigdheid – deelden zonder meer de vooronderstellingen van hun orthodox-calvinistische broeders. Jacob Arminius bezigde het begrip moderatie veelvuldig in een academische toespraak ‘over het bijleggen van de religieuze tweedracht tussen christenen’. Moderatie beschouwde hij als een middel, niet zozeer om twisten te beëindigen, maar vooral om tegenstellingen te reguleren.²⁸ In feite wijst het gebruik van de term bescheidenheid (en verwante woorden) in titels van

boeken doorgaans op het voornemen van de schrijver om ‘elenchtisch’ of ‘polemisch’ op te treden. Hij geeft zo uitdrukking aan zijn verlangen om de confessionele publieke sfeer in stand te houden door het aangaan van een ordentelijke controverse, en om die publieke sfeer door overreding uit te breiden.²⁹ Een controverse diende immers te resulteren in overtuiging, niet in de bestendiging van intellectuele oorlogsvoering als doel op zich.

De theoloog Johannes van den Honert, een van de laatste academische kopstukken van de achttiende-eeuwse orthodoxie, pleitte nog in 1745 voor een dergelijke gecontroleerde polemieken in zijn Leidse oratie *De mutua Christianorum tolerantia*. Hij stelde dat christenen openlijk hun eigen opvattingen mogen verdedigen en openhartig en bescheiden (*libere modesteque*) de meningen van anderen bestrijden, om zo de waarheid aan het licht te brengen.³⁰ Met de nadere ontwikkeling van het vrijheidsbegrip in de achttiende eeuw werd de term bescheidenheid veelvuldig gekwalificeerd door woorden als ‘openhartigheid’ en ‘oprechtheid’. Bescheidenheid en ongeveinsdheid werden nu gezien als de twee kardinale deugden waarop ieder openbaar debat was gefundeerd, als de zedelijke vereisten van een ieder die zich vrijelijk wilde uitspreken over religieuze waarheden – ook wanneer die strijdig waren met de waarheden van de publieke kerk.³¹ In 1781 kon de schrijver van een pro-arminiaanse theologische verhandeling nog altijd geprezen worden als ‘by uitstek geoefend in de Godgeleerde Strydschool’, en tegelijk als buitengewoon bescheiden.³²

Tussen 1670 en 1750 vierde het confessionele publiek hoogtij. Een zekere mate van religieuze stabiliteit was tot stand gebracht. Godgeleerden vonden in het algemeen de handhaving van de vrede binnen hun eigen gelederen even belangrijk als de instandhouding van het evenwicht tussen de publieke kerk, de verschillende kleinere protestantse stromingen (de lutheranen, de arminianen en de mennisten) en de grote katholieke minderheid.³³ De behoefte om conflicten in de publieke ruimte in de hand houden resulteerde in een lange reeks academische toespraken, alle stuk voor stuk variaties op de boodschap die Herman Wits in 1698 had verkondigd. In geleerd Latijn besprak een lange stoet Nederlandse en buitenlandse theologen de bescheidenheid, de vredelievendheid en de vroomheid: Johannes à Marck *De sopiendis in ecclesia litibus* (Groningen 1682), Paulus Hulsius *De modestia theologi* (Groningen 1691), Friedrich Spanheim Jr. *De prudentia theologi* (Leiden 1693), Jean-Alphonse Turretini *De theologo veritatis et pacis studioso* (Genève 1705), Johann Budde *De veritatis et pietatis nexu necessario* (Jena 1705), Daniel Maichel *De moderatione theologica, deducta ex principiis religionis protestantium* (Tübingen 1722), Samuel Werenfels *De recto theologi zelo* (Bazel 1722), Johann Lorenz Mosheim *De theologo non contentioso* (Helmstedt

1723), Herman Venema *De zelo veritatis et pietatis genuino et charitatis pleno* (Franeker 1724), Albert Melchioris *De necessari veritatis et pietatis coniugio* (Franeker 1724), Johannes Drieberge *De veritatis et pacis studio coniungendo* (Remonstrants Seminarium 1737), Petrus Laan *De prudentia theologo observanda* (Franeker 1739), David Mill *De erudita pietate* (Utrecht 1743) en Michael Bertling *De modestia modestaque sapientia, theologo digna ac necessaria* (Groningen 1752). De meeste van deze academische oraties genoten in Nederland grote bekendheid (al werden ze lang niet overal gewaardeerd).³⁴ Zo werd de gemiddelde theoloog geestelijk en intellectueel voorbereid op de burgerlijke (in plaats van academisch-confessionele) beschavingscode die zich rond 1760 liet gelden.

Moderatio: beschaving als burgerlijke moraal

Met de Leidse inaugurele rede van Ewald Hollebeek uit 1761 (over de stelling ‘dat geen theoloog waarlijk rechtzinnig is die niet ook waarlijk godvruchtig is’) werd op de academische traditie van oraties over bescheidenheid voortgeborduurd.³⁵ Hollebeek wilde aantonen dat vroomheid minstens zo belangrijk is als de leer. De kerk van zijn tijd vergelijkend met die van de vroege christenheid, veroordeelde hij de overmaat aan dogma’s waaronder de huidige christenen volgens hem gebukt gingen en beklaagde hij zich over de teloorgang van vroomheid, gematigdheid, rechtvaardigheid, vrede, liefde en andere waarden. De ware theoloog, zo stelde hij vast, is niet iemand die met blind vertrouwen traditionele waarheden handhaaft terwijl hij de opvattingen van anderen veroordeelt en belastert. De ware orthodoxie brengt een zekere innerlijke gesteldheid met zich mee. Zij vloeit voort uit ethisch-bijbelse waarheden, niet uit de buitensporige behoefte om *coûte que coûte* een religieuze factie, waartoe men slechts door geboorte of opvoeding behoort, in bescherming te nemen.

Anders dan de oraties van zijn voorgangers, was Hollebeeks toespraak niet gericht aan een specifiek confessioneel publiek. De handhaving van de leerstellingen van een bepaalde kerk interesseerde hem weinig (de strengere theologen onder zijn gehoor zullen zijn betoog ook niet hebben gewaardeerd). Zijn oratie was dus niet in de eerste plaats gericht op het aangaan van theologische controversen als middel om een confessionele publieke ruimte in stand te houden. Hollebeek beoogde de aanval van vrijdenkers en materialisten op het christendom te pareren, door de christelijke godsdienst af te beelden als het onontbeerlijke religieuze fundament van elke vreedzame beschaving. De kritiek van antichristelijke schrijvers vatte hij op als een rechtstreekse aanval op de vrijheid, redelijkheid en oprechtheid die alle beschaafde en verlichte burgers zich eigen dienden te maken.

Hollebeek appelleerde aan wat we een ‘beschaafde’ publiek sfeer kunnen noemen. De ontwikkeling van een burgerlijke beschavingsethiek hing nauw samen met veranderingen in de verhouding tussen enerzijds het individu en anderzijds de kerk, de samenleving en de staat. Het door particularisme, patronage en privilege gekarakteriseerde *ancien régime* kwam met name in tweede helft van de achttiende eeuw onder vuur te liggen. Er ontwikkelde zich een nieuwe publieke ruimte, meer gebaseerd op participatie dan op gezagsaanvaarding. Een en ander was verbonden met een ongekende golf van tijdschriften en andere publicatievormen, met de groei van een geletterde kaste die een podium vond voor voorstellen betreffende de hervorming van de economie, het onderwijs, de godsdienst en de literatuur, met de ontwikkeling van een ‘verlichte’ sociabiliteit en met de groei van een gevoel van nationale eenheid en een nieuw politiek bewustzijn.³⁶ De ideële basis van deze beschaafde publieke sfeer werd niet gezocht in de handhaving van de sociaal-politieke orde door bevoordeling en repressie, maar in de vorming van een nationale gemeenschap van beschaafde burgers.

Van die burgers werd verwacht dat zij waarden als vrijheid, redelijkheid, oprechtheid en gematigdheid hoog in het vaandel droegen – juist die ethiek die volgens een nieuwe generatie theologen de werkelijke essentie van het christendom weerspiegelde en het juiste midden zocht tussen het dogmatisch traditionalisme van de confessionele godgeleerden en de onbetamelijke vrijdenkerij van hun deïstische critici. Apologeten voor het nieuwe beschavingsideaal legden zich erop toe, de simpele historische waarheden van het christendom te bewijzen. Daarmee boden zij impliciet een verklaring voor de opgang van het moderne libertinisme. De orthodoxe controversen van weleer hadden terecht veroordeling uitgelokt. Vrijdenkers en atheïsten waren echter doorgeschoten, aangezien ze het christendom als zodanig veroordeelden, in plaats van alleen de orthodoxe uitwassen. In de apologetiek werd het christendom juist verbonden met de waarden van een vrije burgerij die innerlijk overtuigd was van de waarheid van het christelijk geloof. Van een dienaar van de kerk werd dan ook niet verwacht dat hij controversen initieerde, maar dat hij op de eerste plaats het ongelooft bestreed – zij het op omzichtige en gematigde wijze.³⁷

Zo ontwikkelde de ‘gematigdheid’ zich tot een van de deviezen van het laat achttiende-eeuwse geestesleven, zozeer dat moderne historici nog altijd de neiging hebben om de periode te omschrijven als een van ‘gematigde Verlichting’.³⁸ Een typische verhandeling uit 1796 draagt de titel ‘Kort en duidelijk bewijs, dat ’er zonder gematigdheid geen waar geluk plaats hebbe’.³⁹ In de groeiende stroom van geschriften over opvoeding en onderwijs werden jonge toekomstige burgers opgedragen zich vooral vredelievend, toegeeflijk, nederig en bescheiden

te gedragen.⁴⁰ De man die het beschaafde burgerschap nog het meest belichaamde (althans in de ogen van de achttiende-eeuwse geestelijkheid), was een Duitser, namelijk de dichter en schrijver Christian Fürchtegott Gellert (1715-69). Gellert beschikte over een onberispelijke smaak en een verfijnde intelligentie en spreidde een onvergelykbare helderheid en oprechte vroomheid ten toon. Bovenal bezat hij een ‘bedaarde en bescheiden geest’.⁴¹ Schrijvers over theologische ethiek prezen dergelijke deugden aan als bij uitstek christelijke deugden. Een commentator die veel op had met de steeds populairder wordende, ‘moderate’ Duitse godgeleerden, roemde hun ideeën omdat zij voortkwamen uit ‘die milde bron van algemeene menschlievendheid, en hoogstbetaamende toegeeflykheid, welke zo zeer eigen is aan den waaren aart en oorspronglyken geest van het christendom.’⁴²

Opstellen en gedichten over de toepassing van gematigdheid op allerlei levensgebieden verschenen in overvloed⁴³ (vooral vertalingen uit het Engels vallen op).⁴⁴ Hun aantal zou nog sterk toenemen in de negentiende eeuw, toen een beschavingsoffensief werd ingezet tegen vrouwen, kinderen,⁴⁵ de armen en de werkende klasse⁴⁶ – vooral in de vorm van ‘matigings-’ dan wel ‘onthoudings’-genootschappen die het alcoholisme en andere moderne kwalen bestreden.⁴⁷ Achttiende-eeuwse verhandelingen en pamfletten over lichamelijke en geestelijke gezondheid boden een medische vertolking van het destijds veelvuldig gebezigde argument dat ook de religieuze gematigdheid een uitvloeisel is van het juiste evenwicht der temperamenten. Een dergelijk evenwicht gold als effectief middel tegen elke neiging tot ‘fanatisme’ en ‘enthousiasme’ – de toornige, galspuwende, hoogmoedige en onverdraagzame houding van christenen wier leven werd geleid door emotie in plaats van de rede.⁴⁸ Eén van de meest diepgravende pleidooien voor religieuze gematigdheid was de *Waarschuwinge tegen de geestdrijverij* (1750) van de doopsgezinde voorganger Johannes Stinstra. Hij beval beheersing van de emoties en een evenwichtige levenswijze aan als de beste manier om gematigde christenen te vormen.⁴⁹ Mettertijd werd de gedachte gemeengoed dat geloofsijver niet tot fanatisme kan verworden zolang hij zich met ‘bedachtzaeme gematigdheid’ manifesteert.⁵⁰

Ook werd moderatie meer dan ooit een synoniem van tolerantie.⁵¹ Reeds in 1749 pleitte een spectator voor een ‘bescheiden gedrag’ omtrent de joden. De christen die een jood beledigt is in moreel opzicht inferieur aan het voorwerp van zijn laster.⁵² In de pamfletliteratuur was een ‘Moderaat’ identiek aan een ‘Tolerant’. Beiden werden gezien als mensen die zich aan het christelijke midden hielden, ernaar strevend religieuze verschillen te overbruggen.⁵³ Verdraagzaamheid hield de ontwikkeling in van een besef van gedeelde menselijkheid, en de manier om dit te bereiken was het betrachten van ‘gemaatigdheid en

inschiklykheid'.⁵⁴ Zo werden de deugden bescheidenheid en gematigdheid beschouwd als middelen om het confessionele traditionalisme te weerstaan, en om de nieuwe publieke moraal te behoeden voor een terugval in orthodox machtsdenken, intellectueel obscurantisme en jammerlijke hypocrisie. *Modestia* en *moderatio* werden beschouwd als die morele verworvenheden die burgers in staat stelden zich ongestraft in oprechtheid en openheid uit te spreken; we zien weer een verband tussen gematigdheid en ongeveinsdheid. Zoals de mennist Stinstra het in de jaren 1740 formuleerde: 'Hetzelve [nl. de zaak van de godsdienstvrijheid] verplicht ons om, schoon met eene Christelijke bescheidenheid en onderdaanig respect voor U E. Mog. ontzaglijke auctoriteit, nogthans voor de waarheid rond uit te koomen, en met alle behoorelijke vrijmoedigheid te spreken.' De vrijheid van oprechte meningsuiting, schreef hij, werd door de 'drift, onbescheidenheid en heerschzugt' van een intolerante geestelijkheid miskend.⁵⁵ Later in de eeuw werd de vrijheid van politieke meningsuiting (en de daarmee samenhangende persvrijheid) bij de godsdienstvrijheid gevoegd, zij het met hetzelfde voorbehoud. Het stond burgers vrij om hun mening te geven over de regering als zij dit maar deden 'met die omzigtigheid, die bescheidenheid, en die toegeevendheid, welken menschen passen, die niet dan ten deele onderrigt zyn van de zaaken, over welken zy willen oordeelen.'⁵⁶

Gematigdheid en bescheidenheid vervulden niet langer slechts een functie in het academische en interconfessionele verkeer, maar golden nu als de voorwaarde voor vrije maar beschaafde meningsuiting. Zoals een orthodoxe commentator tot zijn ontzetting vaststelde, betrof die meningsuiting ook kritiek op de door kerkelijke instellingen formeel aangenomen confessies.⁵⁷ In een opstel in de *De Nederlandsche Spectator*, 'Over het gebruik en misbruik der vryheid', werd gesteld dat de vrijheid afhankelijk was van gematigdheid, die op haar beurt weer 'rede en billykheid' veronderstelde.⁵⁸ Een van de belangrijkste apologetische opiniebladen uit de jaren 1770 gebruikte het motto 'Candide & Modeste' op zijn titelpagina.⁵⁹ Tegen het eind van de eeuw werd door niemand meer betwist dat debatten over religie 'met rondborstigheid en gemaatigdheid' dienden te worden gevoerd.⁶⁰

Mediocritas: de middelmaat geprezen

Nauw verwant met de opkomst van de apologetiek als uiting van een beschaafd-christelijke publieke sfeer was de groei van de historische kritiek in de bijbelexegese. Als ongelovige snaken en oneerbiedige filosofen van hun vreselijke fouten genezen moesten worden, konden theologen er niet om heen, binnen het publieke domein methoden toe te passen die modern en

dus ‘verlicht’ en ‘redelijk’ waren. Bovenal moest extremisme worden voorkomen. De enorme productie van exegetische geschriften tussen 1760 en 1840 vond dan ook vooral plaats onder het motto van de gematigdheid.⁶¹ ‘Ik wenschte, dat men in de Bijbelsche Uitlegkunde steeds met gematigdheid ware te werk gegaan,’ verzuchtte een van de belangrijkste exegeten uit die jaren.⁶²

Historische kritiek was een machtig wapen tegen de suprematie van de confessionele theologie, maar zij moest wel voorzichtig gehanteerd worden, opdat het kind niet met het badwater werd weggegooid. Was Jezus zelf niet omzichtig te werk gegaan bij het aanpassen van religieuze waarheden aan het beperkte begrip en het algemene gebrek aan beschaving van zijn joodse tijdgenoten?⁶³ Een belangrijke tekst die de overgang markeert van een confessionele naar een beschaafde, nationale theologie is de oratie ‘over het voorzichtig aanpassen van de academische theologische opleiding aan de huidige staat van het christelijk gemenebest’, in 1794 uitgesproken door Jodocus Heringa (1765-1840), een van de voorname godgeleerden van de eerste drie decennia van de negentiende eeuw. Zijn toespraak was één lange aanbeveling om vooral voorzichtigheid en bescheidenheid te betrachten, met als doel de ontwikkeling van een brede en tolerante vorm van positief christendom.⁶⁴ Een vergelijkbare poging om aan de academie uitdrukking te geven aan een beschaafde moraal is de oratie ‘over de bescheiden en voorzichtige uitlegger der heilige geschriften’ (1807), waarin de bescheidenheid als kardinale deugd wordt geprezen, als ‘kweker der liefde, vijand der hoogmoed en voedster der wijsheid.’⁶⁵

In deze en een groot aantal andere teksten uit deze tijd werd de gematigdheid vanzelfsprekend opgevat als het vermogen om extremen te mijden.⁶⁶ Met name in de apologetiek werd de middelmaat aanbevolen. De recensent van een antideïstisch geschrift door Johann Jacob Hottinger (1750-1819) merkte tevreden op dat deze Zwitserse theoloog zowel orthodox bijgeloof als libertijnse goddeloosheid bestreed, en dat hij in plaats daarvan pleitte voor ‘wat best en middelmatig zij’.⁶⁷ Teylers Godgeleerd Genootschap schreef in de jaren 1780 een prijsvraag uit ‘Over de dwaasheid der twyfelaary, de ongerymdheid van het meesteragtig beslissen, en den middenweg tusschen beiden’.⁶⁸ Een typische godgeleerde uit die tijd droeg tot de discussie bij met een *Verhandeling, den middenweg aanwyzende tusschen de uitersten van den tegenwoordige tyd*.⁶⁹ ‘Mediam, ut dixi, viam eligemus, si modeste prudenterque sapere velimus’: we kiezen om zo te zeggen de middenweg, als we bescheiden en voorzichtig kennis willen verwerven.⁷⁰ Onderwijl werd het respectabele triumviraat van

bescheidenheid, gematigdheid en middelmatigheid niet alleen gepresenteerd als onmisbaar voor een christelijk gemenebest, maar ook als typisch Nederlands.

Misschien wel het beste voorbeeld van deze ontwikkeling is de ‘Redevoering over het middelmatige’, uitgesproken door de theoloog Johannes Hendrik van der Palm (1763-1840) ten overstaan van de Hollandse Vereniging van Kunst en Wetenschap in 1822.⁷¹ Van der Palm handelde niet in eerste instantie over conflictbeheersing. Zijn thema was omvattender, namelijk de aanprijzing van de middelmaat als nationaal kenmerk in het algemeen en toepassing ervan op de Nederlandse schone kunsten in het bijzonder. Van der Palm betoogde dat het middelmatige – in de Latijnse betekenis van *mediocritas*, datgene wat tot de middelmaat behoort – op drie manieren kan worden uitgelegd. In de eerste plaats verwijst het begrip naar de gulden middenweg, het op een omzichtige manier trachten te voorkomen van extreme emoties. Ten tweede verwijst het middelmatige naar die alledaagse dingen die we meestal met onverschilligheid bejegenen, omdat ze ons simpelweg niet voldoen. In de derde plaats, en dit is de betekenis die Van der Palms instemming genoot, verwijst het middelmatige naar het gemiddelde. Hiermee doelde Van der Palm op onopvallende, gewone en dagelijkse zaken, en op die eigenschappen van hart en geest waarover het grotere deel der mensheid beschikt.

Van der Palm merkte op dat er mensen zijn die, omdat zij zelf ‘uitstekend’ zijn, in intellectueel of sociaal opzicht neerkijken op het middelmatige. Toch laat de uitstekende aard van ‘verheven verstanden’ zich slechts beoordelen in vergelijking met het gemiddelde.⁷² Gemiddelde mensen vormen een belangrijke sociale groepering. Zij staan aan de basis van onze samenleving en omvatten ‘de waardige huisvaders, de nuttige burgers, de eerlijke ambtenaars, de nijvere handelaars, de onvermoeide behartigers van hun beroep of ambacht, alles wat men achtungwaardig heeten kan.’ Van deze mensen neemt het artistieke genie de lof in ontvangst die hem doet groeien en bloeien. Een land dat enkel uit genieën bestond, zou een nachtmerrie zijn. De geest van de massa is gemiddeld; het is zijn rol om evenwicht en harmonie in de samenleving te bewaren, door de ongunstige effecten van extremen en extremisten uit te schakelen. Economisch gezien vormen zij de collectieve tegenhanger van de rijken. Ethisch gezien vormen zij de *moral majority*. Artistiek gezien staan zij voor onbevooroordeelde en onbedorven kritiek. Van der Palm hemelde de artistieke verdiensten op van waarden als eenvoud en huiselijkheid, onder verwerping van de romantische extravagantie die uit Duitsland was komen overwaaien. Het is ook niet erg verrassend dat in Van der Palms postuum uitgebrachte verzameling van redevoeringen de toespraak ‘Over het

middelmatige' wordt gevolgd door 'Over het gezond verstand'. Hierin bracht hij het gezond verstand in verband met drie deugden in het bijzonder, namelijk kalmte, bescheidenheid en welwillendheid.⁷³

Van der Palm was de vertegenwoordiger van een nieuwe generatie theologen die zichzelf als de morele leiders van de Nederlandse natie beschouwden. Zij integreerden de antideïstische beschavingsethiek in een nationale, ethisch-religieuze ideologie. De idee dat gematigdheid gepaard aan ijver, zuinigheid en properheid tot huiselijk geluk zou leiden was op zichzelf niet nieuw, maar huiselijkheid (en alles wat daaronder wordt verstaan) werd voor het eerst tot nationale eigenschap verheven in de eerste decennia van de negentiende eeuw.⁷⁴ Op een zelfde manier werd de middenweg getransformeerd van een aristotelische aanbeveling in een nationaal attribuut.

De humanistisch gevormde, negentiende-eeuwse theologen wisten uiteraard dat Aristoteles de deugd had gedefinieerd als een middenweg tussen twee uitersten, als het gemiddelde tussen gebrek en overmaat. Eén vooraanstaande godgeleerde merkte op dat naast de Stagirit, ook de bijbel deugdzaamheid aanpreekt als een middenweg tussen extremen. Het boek Spreuken, bijvoorbeeld, beval voorzichtige zuinigheid aan als een middenweg tussen gierigheid en losbandigheid.⁷⁵ Ook andere klassieke autoriteiten hadden de lof voor het middelmatige bezongen, in het bijzonder Horatius. De Romeinse lierdichter mocht zijn publiek vooral op het hart hebben gedrukt voor het hier en nu te leven – het *carpe diem*-motief is een hoofdthema in zijn poëzie – hij benadrukte ook de gulden middenweg der gematigdheid.⁷⁶ Cicero was eveneens van mening dat middelmatigheid de beste leefregel bood.⁷⁷

Ervan overtuigd dat een humanistische opleiding onontbeerlijk was voor de instandhouding van de intellectuele status van een klein land omringd door Fransen, Duitsers en Engelsen, koesterden de Nederlanders de klassieke schrijvers en hun gulden middenweg. Maar Nederlanders waren niet de enigen die van de middelmaat een deugd maakten. Tijdens het bewind van de Franse burgerkoning Louis-Philippe, tussen 1830 en 1848, waren gematigdheid en voorzichtigheid ingebed in de idee van het *juste-milieu*. Langs de middenweg kon de Revolutie in de Franse samenleving geïntegreerd worden, om zo het gevaar van extremen als tweedracht, geweld en onrust te voorkomen. En wat Duitsland betreft, daar werd de notie van bemiddeling in de filosofie van Hegel tot kosmisch principe verheven.⁷⁸ Duitse theologen bedachten rond het midden van de eeuw bovendien de term *Vermittlungstheologie*, een theologie die bemiddelde tussen het natuurlijke en het bovennatuurlijke.⁷⁹ In het negentiende-eeuwse Europa ontwikkelde zich bovendien de gedachte van een middenklasse of

Mittelstand.⁸⁰ Toch hebben vooral Nederlanders het middelmatige en de middenweg in de eerste plaats als morele categorieën opgevat, en ze vervolgens tot nationale deugden verheven.

Theologen droegen bijvoorbeeld bij tot de opvatting dat Nederlandse intellectuele tradities altijd al tussen twee uitersten hadden gelaveerd, tussen enerzijds de Scylla van het rationalisme (belichaamd door Spinoza, de deïsten en Kant) en anderzijds de Charybdis van het enthousiasme (vertegenwoordigd door chiliasten, opwekkingspredikers, Schelling en de Duitse Romantiek). De belangrijkste bijdrage aan de Europese cultuur van de bedaarde, verstandige Nederlanders was hun vermogen, het schip der mensheid veilig langs de vele rotsen en draaikolken in het maritieme landschap te voeren. Zoals een theoloog die weinig op had met de filosofie van Kant, opmerkte: het doel van een academische opleiding is het voorzichtig voorlichten van studenten opdat zij kunnen zien, niet om hen te verblinden door hen bloot te stellen aan overmatig licht.⁸¹ Allengs werd de Nederlandse godgeleerde vereenzelvigd met de ‘liberale’ theoloog. Eén hoogleraar die typisch de middenweg koos tussen de rationalistische Kant en de mystieke Schelling, brak een lans voor de liberaliteit van de Nederlandse theologie door haar in verband te brengen met voorzichtigheid en bescheidenheid.⁸² De Leidse theoloog Johannes Clarisse (1770-1846) wijdde een hele oratie aan het onderwerp. Hij omschreef de liberale theoloog als iemand die welbespraaktheid verenigde met voorzichtige oprechtheid, zedelijke vrijheid en bescheiden terughoudendheid.⁸³

Sociale en intellectuele middelmatigheid was een hoofdkenmerk van de nationale burgerij, zo verzekerden haar intellectuele leidlieden. Het koor van geestelijken dat zo harmonieus de lof van de middelmaat bezong werd echter nogal bruut verstoord toen in 1854 de kerkhistoricus Christiaan Sepp (1820-1890) zijn collega’s uit een vorige generatie de maat nam. Hij verweet die theologen vaagheid en halfslachtigheid. Hij richtte zich vooral op hun neiging, extremen te mijden, op hun bereidheid, zich in te schikken, op hun geven en nemen – kortom, op hun hang naar wat hij ‘bemiddeling’ noemde.⁸⁴ Eén godgeleerde van de oude stempel, Herman Bouman (1789-1864), hoogleraar te Utrecht tussen 1823 en 1859, sloeg terug met een dik boek waarin hij zijn overleden collega’s verdedigde. Bemiddeling, zo beweerde hij, was moreel gezien superieur aan radicalisme, doordat zij rekening hield met de menselijke beperkingen. Bescheidenheid is het tegenovergestelde van onbezonnenheid; want terwijl bescheidenheid bemiddelt in conflicten, roept onbezonnenheid slechts onenigheid op.

Het was te allen tijde de aard der hevige staatkundige en godgeleerde Partijchap, dat zij liever den verklaarden en openlijken tegenstander dulden wilde, wiens

dwalingen haar eene gemakkelijke overwinning schenen te beloven, dan den Man, die, schoon het goede waarderende, voor zijn' voet een onafhankelijk standpunt koos, en zich door niemands naam en gezag liet beheerschen. Want het viel dier Partijenschap veel ligter den laatste, met praal van woorden, *flaauwheid* en *halfheid*, somwijlen zelfs onopregtheid te verwijten, dan de kalme bezadigdheid zijner gevoelens met bondige redenen te weêrleggen.⁸⁵

Verkies kalm en vastberaden de middenweg, luidde de strekking van Boumans betoog. Een ander kerkhistoricus had diezelfde boodschap in een eerder stadium profetischer verwoord: 'Haast zullen de dagen komen, waarin al het menschdom met elkanderen den veiligen middenweg inslaat, [en] van alle verblindings geneezen met eene gevestigde genegenheid de eenvoudige waarheid omhelst (...).' ⁸⁶

Een Nederlandse *Sonderweg*?

Mogen we concluderen dat de ideeën over het aangaan van controversen in het publieke domein, die door Nederlandse godgeleerden tussen 1670 en 1840 te berde werden gebracht, representatief zijn voor Europese opvattingen in het algemeen? In hoeverre vormen de hier besproken Nederlandse theologen een casus?

Op het eerste gezicht lijkt het alsof Nederlandse godgeleerden steeds minder belangrijk zijn geworden naarmate de lange achttiende eeuw verstreek. Rond 1670 behoorden zij nog tot een transconfessionele en pan-Europese theologische cultuur en deelden zij algemeen aanvaarde normen over de manier waarop intellectuele communicatie plaats diende te vinden. Aan het einde van de periode maakten zij schijnbaar deel uit van een kleinsteedse cultuur waarin tweederangsacademici zichzelf beschouwden als de voorvechters van humanistische geletterdheid en Ciceroniaans Latijn.

Schijn bedriegt. Het is juist de geleidelijke ontvouwing van dit nationale ideaal die maakt dat de Nederlandse protestantse godgeleerde tussen 1670 and 1840 de moeite van het bestuderen waard is. Eertijds geaccepteerde opvattingen over intellectueel verkeer, academisch optreden en confessioneel gezag werden na verloop van tijd ingebed in een brede, burgerlijke beschavingsethiek, waarin waarden als redelijkheid, vrijheid, oprechtheid en gematigdheid de boventoon voerden. Vervolgens werd deze burgerlijke code verheven tot een nationale code, en de gulden middenweg in het bijzonder benadrukt als een bij uitnemendheid Nederlands beginsel.

Daarbij rijst overigens de vraag, hoe ‘typisch protestants’ de hier geschetste ontwikkeling was. Vanuit een internationaal, rooms-katholiek perspectief bezien, lijken de drie paradigmatische publieke domeinen allerminst voorbehouden aan de protestantse wereld. Zeker de begrippen *modestia* en *moderatio* waren in het katholieke publieke discours niet minder bekend dan in het protestantse. Een kenmerkend en invloedrijk geschrift uit katholieke hoek is *De ingeniorum moderatione in religionis negotio*, waarin de Italiaanse hervormer Lodovico Antonio Muratori (1672-1750) de mogelijkheid van rationeel onderzoek (*inquirenda & tradenda veritate*) aan de orde stelde.⁸⁷ Het werk werd herhaaldelijk herdrukt en genoot aanzienlijke populariteit, met name ook in Duitstalige gebieden.⁸⁸ Een Nederlandse vertaling van dit pleidooi voor klerikale gematigdheid is echter nooit verschenen, en dat lijkt kenmerkend voor de status van katholieke geestelijkheid in het Nederlandse publieke debat. Uiteraard toonden ook de Nederlandse katholieken belangstelling voor de tolerantiepolitiek van Jozef II, waarin uitdrukkelijk gestreefd werd naar een redelijke en moderate geestelijke stand – te meer omdat de gevolgen daarvan vlak over de grens, in de Oostenrijkse Nederlanden, merkbaar waren.⁸⁹ Maar op de keper beschouwd speelde vóór 1840 de katholieke geestelijkheid in de vormgeving van het publieke debat in Nederland hoogstens een rol in de marge.

Hoe dat ook zij, de algemene ontwikkeling in de wijze waarop publiek debat werd gereguleerd is duidelijk. De nauwgezet beheerste, confessionele publieke sfeer die aanvankelijk voeding had gegeven aan ideeën over *modestia*, *moderatio* en *mediocritas* wijzigde zich langzaam in een mondig maar beschaafd en uiteindelijk nationaal publiek domein. Ooit golden de controverse en het dispuut als de voornaamste manieren om (religieuze) waarheden vast te stellen en over te dragen. De ontwrichtende gevolgen van tweedracht in het publieke domein werden voorkomen of althans beheerst door bij alle deelnemers aan te dringen op het betrachten van *modestia*. Een overmaat aan onenigheid – het *odium theologicum* – kon men dan wijten aan een betreurswaardig gebrek aan zelfdiscipline. Later werd het probleem, namelijk hoe een publieke ideologische controverse in goede banen te leiden, opgelost door het theologisch debat gewoonweg af te schaffen. Onderlinge tweedracht tussen gematigde en tolerante christenen gaf geen pas, want dat zou de vrijdenkers maar in de kaart spelen. De critici van het christendom dienden tot zwijgen te worden gebracht, zij het op voorzichtige, redelijke en beschaafde wijze. Uiteindelijk werd de controverse helemaal verbannen uit het domein van de nationale cultuur. Na 1800 werd twistziekte beschouwd als onverenigbaar met het Nederlanderschap. Een Nederlander wilde

per definitie verzoening, bewerkstelligde een consensus, loste conflicten op door het midden tussen extremen te kiezen.

Het gaat te ver om te beweren dat de gewoonte om publieke tweedracht te reguleren door het als onnationaal te diskwalificeren in de Nederlandse cultuur en politiek na 1840 verankerd raakte. Toch houden Nederlanders nog altijd vast aan de burgerlijke norm van de middenweg. Wie boven het maaiveld uit wil steken, loopt het risico te worden besnoeid. Het is intussen wel de vraag of de Nederlandse traditie van consensus en tolerantie veel dieper gaat dan de oppervlakkige behoefte van een relatief welgestelde middenklasse en haar intellectuele leidslieden om maatschappelijke spanningen te mijden, en of die traditie de voortschrijdende afkalving van de natiestaat zal overleven. Hoe dat ook zij, na een periode van intense godsdienstige conflicten en politieke onrust hebben Nederlanders geleerd om tweedracht te beheersen door openlijke conflicten uit het publieke domein te weren. Omarming van de middelmaat was de prijs die ook door theologen dankbaar voor de totstandkoming van de *pax publica* werd betaald. Het is misschien niet de beste oplossing geweest, maar zij heeft wel gewerkt.

-
- ¹ Pieter A. Dykema and Heiko A. Oberman ed., *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, Studies in Medieval and Reformation Thought 51 (Leiden 1993).
- ² Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans, Frank van Vree ed., *History of Concepts: Comparative Perspectives* (Amsterdam 1998).
- ³ De klassieke studie is uiteraard Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied 1962).
- ⁴ Annaeus Ypey, *Beknopte letterkundige geschiedenis der systematische godgeleerdheid* 2 dln. (Haarlem 1793–98), II, 164.
- ⁵ Vgl. A. Eekhof, *De zinspreuk In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas. Eenheid in het noodige, vrijheid in het niet noodige, in beide de liefde. Oorsprong, beteekenis en verbreiding* (Leiden 1931).
- ⁶ Het conflict tussen Voetianen en Coccejanen betrof een hermeneutische kwestie; verbonden met het theologische dispuut was een meningsverschil over de betekenis van de cartesiaanse filosofie.
- ⁷ Herman Wits, *Theologus modestus* (Leiden 1698).
- ⁸ Wits, *Theologus modestus*, 14.
- ⁹ Jan van Genderen, *Herman Witsius* ('s-Gravenhage 1953), 93, 51-52.
- ¹⁰ Matthias de Vries e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal* ('s-Gravenhage 1882–; CDRom-versie, Rotterdam 1995), s.v. 'Moderatie'. Verder afgekort als *WNT*.
- ¹¹ *WNT*, s.v. 'Moderatie' (*Predikanten . . . die . . . van een moderaet en vreedsaem humeur zijn*, 1694).
- ¹² *WNT*, s.v. 'Moderatie'.
- ¹³ [Lieven de Beaufort], *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet* (Leiden 1737).
- ¹⁴ *WNT*, s.v. 'Gematigdheid'.
- ¹⁵ *Biblia, dat is: de gantsche H. Schrifture, vervattende alle de canonijcke boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments* (Amsterdam 1657), aantekening 22 bij 2 Tim. 1:7.
- ¹⁶ Gisbert Voet, *Selectae disputationes theologicae*, 5 dln. (Utrecht 1648–69) IV, 385–402 ('De abusu in victu, et conviviis').
- ¹⁷ *WNT*, s.v. 'Gematigd' and 'Matiging'.
- ¹⁸ Zie o.m. *WNT*, s.v. 'Middelmaat'.
- ¹⁹ Petrus Nieuwland, *Lectiones historico-ecclesiasticae, ofte vermaaklijkheden uit de kerkgeschiedenis* (Den Haag 1779) 650–651.
- ²⁰ *WNT*, s.v. 'Bescheidenheid' and 'Bescheiden'.
- ²¹ *WNT*, s.v. 'Voorzichtigheid'.
- ²² Johannes Hoornbeek, 'Dissertatio de controversiis, et disputationibus theologis,' in: *Summa controversiarum religionis: cum infidelibus, haereticis, schismaticis* (2e druk, Utrecht 1658) 35–38.
- ²³ Stephanus Gaussenius, 'De studii theologici ratione,' in *Dissertationes theologicae* (Halle 1727) 3; Gaussen noemt ook *temperantia* en *devotio*.
- ²⁴ Franciscus Burmannus, 'Consilium de studio theologico feliciter instituendo,' in *Synopsis theologiae, & speciatim oeconomiae foederum Dei*, 2 dln. (Amsterdam 1699) II, 685–689.

-
- ²⁵ Johannes Clarisse, *Encyclopaediae theologiae epitome, perpetua annotatione, literaria potissimum, illustrata* (Leiden 1835) 10.
- ²⁶ Gerhard W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie 1636–1815* (Utrecht 1936) 148.
- ²⁷ Joris van Eijnatten *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-Century Netherlands*. Brill's Studies in Intellectual History 111 (Leiden 2003).
- ²⁸ Jacob Arminius, 'De componendo dissidio religionis inter Christianos,' in: *Opera theologica* (Frankfurt 1635).
- ²⁹ Zoals mag blijken uit de titels van boeken over theologische controversen: Samuel Maresius, *Concordia discors & Antichristus revelatus: Id est ill. viri Hugonis Grotii (...) modeste refutata duobus libris* (Amsterdam 1642); Christoph Wittich, *Theologia pacifica, in qua vari problemata theologica inter reformatos theologos (...) modeste respondentur* (Leiden 1671); Johannes Braun, *Necessaria atque modesta defensio: Contra injustam protestationem falsamque narrationem apologeticam Johannis Marckii* (Groningen 1687).
- ³⁰ Joris van Eijnatten, *Mutua Christianorum tolerantia. Irenicism and Toleration in the Netherlands: The Stinstra affair (1740–1745)*. Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI–XVIII 2 (Florence 1998) 300; op p. 301 een bekend achttiende-eeuws drietal: *libere, modeste, candide* ('vrymoedig, sedig en opregt').
- ³¹ Bijv. *De advocaat der Roomsche-Catholyke Kerk bescheiden en vrymoedig beoordeelt* (Utrecht 1773).
- ³² *Vaderlandsche Letter-Oefeningen (...)* (Amsterdam 1763–) (1781) I, 138–39, over Johannes Drieberge.
- ³³ Voor analoge ontwikkelingen in de geleerdenrepubliek, zie bijv. Joseph M. Levine, 'Strife in the Republic of Letters,' in: Hans Bots and Françoise Waquet, *Commercium litterarium: Forms of Communication in the Republic of Letters 1600–1750* (Amsterdam 1994) 301–319; Anne Goldgar, *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680–1750* (New Haven CT 1995) 158–63, 215–18.
- ³⁴ Academische juristen handelden over gelijksoortige materie: vgl. Gottfried Mascovius *De modestia veterum jurisconsultorum* (Harderwijk 1729). Hetzelfde geldt voor de filosofen: Dionysius Andreas Röell *De modesto philosopho* (Deventer 1710); Johannes Horthemels *De libertate philosophandi debita cum modestia circa revelata* (Utrecht 1742); Cornelis de Waal *De sentiendi dicendique cum libertate tum modestia, atque huius utriusque virtutis philosopho inprimis necessaria conjunctione* (Groningen 1805).
- ³⁵ Ewald Hollebeek, *De theologo non vere orthodoxo, nisi vere pio* (Leiden 1762).
- ³⁶ Wijnand Mijnhardt and Joost Kloek, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- ³⁷ Nicolaus Hoogvliet, *De oratoris sacri, in refutandis divinae revelationis contemtoribus, prudentia* (Leiden 1771).
- ³⁸ Voor een vergelijkbare context, vgl. Richard B. Sher, *Church and University in the Scottish Enlightenment: The Moderate Literati of Edinburgh* (Edinburgh 1985).
- ³⁹ 'Kort en duidelijk bewijs, dat 'er zonder gematigdheid geen waar geluk plaats hebben,' in *Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap, Kunst en Smaak* (Amsterdam 1789–1811) (1796) II, 115–117.
- ⁴⁰ *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1795) I, 274–279.
- ⁴¹ Aldus een recensent in de *Nederlandsche Bibliotheek* (Rotterdam, 1774–88) (1774) I, 604; over Gellerts populariteit in het algemeen: Willem J. Noordhoek, *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der*

geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert (Amsterdam 1928).

⁴² *De recensent* I (1787), 431–32. Over de Duitse theologen: Joris van Eijnatten, ‘History, Reform, and Aufklärung. German Theological Writing and Dutch Literary Publicity in the Eighteenth Century’, in: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte* 7 (2000) 173–204

⁴³ Opstellen: ‘Bedenkingen over de maatigheid, met betrekking tot de verstandlyke vermogens,’ in: *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1779) II, 170–173; ‘Eenige aanmerkingen over de matigheid,’ in: *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1795) II, 125–135. Poëzie: Cornelis Elzevier, ‘Eerkroon voor de matigheid,’ in: *Drie dichtproeven* (Haarlem 1761).

⁴⁴ ‘Over de Maatigheid,’ in *Nederlandsche Bibliotheek* (1781) II, 52–55, uit Vicesimus Knox, *Essays moral and literary* (London 1779). ‘Over de gemaatigdheid,’ in: *Nederlandsche Bibliotheek* (1784) II, 429–431. ‘Bedenkingen over de zamenstemming van aandoenlykheid en rede,’ in: *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1782) II, 526–531, inclusief opmerkingen over gematigdheid; uit James Donaldson, *The Elements of Beauty: Also, Reflections on the Harmony of Sensibility and Reason* (1780). Richard Reece verstrekte een schaal waarmee (on)matigheid zich laat meten in zijn dikwijls heruitgegeven *Domestic Medical Guide* (1803), vertaald als *Nieuwe huisselijke geneeskunde* (Amsterdam 1819).

⁴⁵ Anon., *Maria Adams en Agatha Haller, of De voordeelen der matigheid: een verhaal voor meisjes van tien tot veertien jaren* (Amsterdam 1826).

⁴⁶ Aron Bernstein, *Over voedsel en voeding, matigheid en onmatigheid: een volksboekje* (Amsterdam 1865); uit het Duits vertaald.

⁴⁷ Cf. Robert Baird, *Geschiedenis der matigheidsgezelschappen in de Vereenigde Staten van Amerika* (Utrecht 1837). Er bestaan voorbeelden te over van dergelijke lectuur.

⁴⁸ *De recensent* (1792) III, 366–375.

⁴⁹ Johannes Stinstra, *Waarschuwinge tegen de geestdrijverij vervat in een brief aan de doopsgezinden in Friesland* (Harlingen 1750); het boekje werd vertaald in het Frans, het Duits en het Engels. Hierover: Joris van Eijnatten, ‘Nederlandse droefheid. De fysiologie van het fanatisme en de nieuwe openbaarheid’, in: Joke Spaans ed., *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum 2001) 97–118.

⁵⁰ *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1776) I, 520.

⁵¹ Gisbertus Voetius presideerde in 1652 al over een debat ‘De moderatione & tolerantia’: Gisbert Voet, *Politica ecclesiastica* 4 dln. (Amsterdam 1663–76) IV, 364–378.

⁵² *De Nederlandsche Spectator*, 12 dln. (Leiden 1749–1760) (1749) I, 129–136 (nr. 17).

⁵³ *Nederlandsche Bibliotheek* (1778) I, 332–341; *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1771) I, 103.

⁵⁴ *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1769) II, 58.

⁵⁵ Van Eijnatten, *Mutua Christianorum tolerantia* 223, 273.

⁵⁶ *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1785) II, 229–236.

⁵⁷ *Nederlandsche Bibliotheek* II (1774) I, 336.

⁵⁸ *De Nederlandsche Spectator* (1751) III, 153–160 (nr. 72).

-
- ⁵⁹ *Nederlandsche Bibliotheek. De letter-historie en boek-beschouwer* (Amsterdam 1763–1764), verscheen onder het motto *Libere & modeste*.
- ⁶⁰ *De recensent* (1787) I, 22.
- ⁶¹ Vgl. Carolus Segaar, *De critice in divinis novi foederis libris aequae ac in humanis sed circumspicte et modeste etiamnum exercenda* (Utrecht 1772).
- ⁶² J.H. van der Palm in: *WNT*, s.v. ‘gematigdheid’.
- ⁶³ Paulus van Hemert, *De prudenti Christi apostolorumque et evangelistarum consilio sermones et scripta ad captum atque intellectum vulgi quantum illud fieri potuit accommodantium* (Amsterdam 1790).
- ⁶⁴ Jodocus Heringa Ezn., *De theologiae in scholis insitutione ad praesentem reipublicae Christianae conditionem prudenter accommodanda* (Utrecht 1794).
- ⁶⁵ Elias Anne Borger, *De modesto ac prudenti sacrarum literarum interprete* (Leiden 1808) 23: ‘Charitatis igitur cultrix, superbiae inimica, sapientiae altrix, censenda est modestia’.
- ⁶⁶ Vgl. de oratie van Johannes Hendrik Regenbogen, *De extremis in quae interpretes Sacri Codicis passim prolapsis sunt sedulo cavendis* (1799).
- ⁶⁷ *Nederlandsche Bibliotheek* (1775) I, 370–78, een recensie van Johann Jacob Hottinger, *De nonnullorum in oppugnanda religionis ineptiis ac malis artibus* (Leiden 1774), gericht tegen d’Holbachs *Système de la nature* (1770).
- ⁶⁸ *Verhandelingen van het Teyler’s Godgeleerd Genootschap VII* (Haarlem 1787).
- ⁶⁹ Door Willem Anton van Vloten (Amsterdam 1806).
- ⁷⁰ Geciteerd door Jodocus Heringa Eliza’s zoon in zijn *Kerkelijke raadvrager en raadgever* (Utrecht 1819) II, 311.
- ⁷¹ Johannes Hendrik van der Palm, ‘Redevoering over het middelmatige,’ in *Redevoeringen, verhandelingen en losse geschriften. Nieuwe uitgave*, 5 dln. (Leeuwarden 1854) III, 71–88.
- ⁷² Van der Palm gebruikt het woord *uitsteken* in de Latijnse betekenis van *eminentia*, afgeleid van *eminere*, (boven anderen) uit te steken.
- ⁷³ Van der Palm, ‘Verhandeling over het gezond verstand,’ in: *Redevoeringen, verhandelingen en losse geschriften* III, 89–109.
- ⁷⁴ Ellen J. Krol, *De smaak der natie: Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).
- ⁷⁵ Herman Bouman, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland, gedurende het laatste gedeelte der vorige en in de loop der tegenwoordige eeuw* (Utrecht 1862) 355–356.
- ⁷⁶ Horatius, *Oden* 2.x: ‘Auream quisquis mediocritatem / Diligit’. Cf. also Horatius, *Epistulae* I.xviii.9: ‘Virtus est medium vitiorum et utrinque reductum’.
- ⁷⁷ Cicero, *De officiis* 2.59: ‘Mediocritas regula optima est’.
- ⁷⁸ Aldus Charles Taylor, *Hegel* (Cambridge 1975) 104; geciteerd in Johan van der Hoeven, *De aantrekkingskracht van het midden. Historisch-kritische studie van een westerse denkwijze* (Kampen 1994) 125.
- ⁷⁹ Bouman, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland*, 354, verwijst zelf naar de ‘théologie de compromis’ van Frédéric-Auguste Lichtenberger (1832–1899).

⁸⁰ See Werner Conze, 'Mittelstand,' in: Otto Brunner, Werner Conze, and Reinhart Koselleck ed., *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* 7 dln. (Stuttgart 1972–92) IV, 49–92.

⁸¹ Josué Teissedre l'Ange, *Lofrede . . . op Sebald Fulco Johannes Rau* (Haarlem 1808), 97.

⁸² Barthold Regner de Geer, *De theologia, nostra aetate in Belgio feliciter exulta* (Groningen 1826): 'Liberale hocce Theologorum Batavorum studium eo magis laudandum est et celebrandum, quod cum prudentia et modestia coniunctum sit'.

⁸³ Johannes Clarisse, *De theologo vere liberali* (Leiden 1815); ook Van Voorst, *De scriptorum veterum christianorum studio prudenter ac liberaliter excolendo* (Leiden 1799).

⁸⁴ Christiaan Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie hier te lande, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd* (Haarlem 1860).

⁸⁵ Bouman, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland*, 352–354. Een eerdere versie van het argument in Johannes van Voorst, *De injusto theologiae ad scholae legem diligenter exactae contemptu* (Franeker 1791) 97–98.

⁸⁶ Ypey, *Beknopte letterkundige geschiedenis der systematische godgeleerdheid* II, xi.

⁸⁷ Geschreven onder de pseudoniem Lamindus Pritanius: *De ingeniorum moderatione in religionis negotio, ubi quae jura, quae frena futura sint homini christiano in inquirenda & tradenda veritate, ostenditur* (Parijs 1714).

⁸⁸ Duitse vertalingen verschenen onder diverse titels, bijvoorbeeld *Abhandlung von der Mäßigung der Denkungsart in Absicht auf Religions-Sachen* (Frankfurt, Leipzig 1770); *Über den rechten Gebrauch der Vernunft in Sachen der Religion* (Koblenz 1837).

⁸⁹ Een lijevig pamflet uit katholieke kring over de jozefistische godsdienstpolitiek is bijvoorbeeld *Het vermogen van den souverain in de bepaaling van de vrye godsdienstoefening onderzocht, of wysgeerige aanmerkingen over de kerkelyke hervorming van Z.R.K.M. Joseph de II* (Amsterdam 1785).